
ՖՐԵՏԵՐԻՔ ՄԱՔԼԷՐԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ ԿՈՍՏԱՆ ԶԱՐԵԱՆԻՆ

Քանայի բառեր – Մաքլեր, Կոստան Զարեան, Նորայր Բիւզանդացի, Ասողիկ, Փարիզ, հայագետ, նամակներ, բացիկ, բնագիր

Ֆրետերիք Մաքլեր (1869-1938) Ի. դարու սկզբնաւորութեան ֆրանսական հայագիտութեան դասական ներկայացուցիչներէն մէկն էր եւ Փարիզի Կենդանի Լեզուներու Ազգային Դպրոցին (այժմ՝ Արեւելեան Լեզուներու եւ Քաղաքակրթութիւններու Ազգային Հիմնարկ) (INALCO) հայերէնի ամպլոնի երկարամեայ վարիչը՝ 1911-1937ին: Հետաքրքրութիւններու իր ընդարձակ ծիրին շնորհիւ, ան զբաղած է թէ՛ բանասիրութեամբ եւ թէ՛ թարգմանութեամբ հայ մատենագրութենէն ու ժամանակակից գրականութենէն, բազմաթիւ այլ նիւթերու շարքին: Ան ֆրանսական հայասիրական շարժումին գործուն անդամներէն էր, որուն աչքառու նուաճումներէն եղաւ «Հայկական Ուսմանց Ընկերութեան» հիմնադրութիւնը (համահիմնադիրներ՝ Վիքթոր Պենար, Շառլ Տիլ, Անտրէ-Ֆերնտինան Հերոլտ, Հ. Լաքրուա, Ֆրետերիք Մաքլեր, Անթուան Մէյէ, Կապրիէլ Միյէ եւ Կիւսթաւ Շլումպերժէ) եւ «Revue des études arméniennes»-ի առաջին շրջանին հրատարակութիւնը (1920-1933)՝ Մաքլերի եւ Մէյէի համատեղ խմբագրութեամբ:

Հայագիտական ու հայասիրական իր գործունէութեան ընթացքին, Մաքլեր բազմաթիւ հայ մտաւորականներու հետ կապեր պահած է: 1991ի սկիզբին, հայրենաբնակ ճարտարապետ ու ներհուն մտաւորական Արմէն Զարեանը (1914-1994) հրատարակած էր իր տաղանդաւոր գրագետ Կոստան Զարեանի (1885-1969)¹ եւ Մաքլերի թղթակցութիւնը, Հայաստանի երկրորդ անկախութեան նախօրեակին Երեւանի մէջ ծլած բազմաթիւ կարճատեւ պարբերականներէն մէկուն՝ «Գեղարուեստ»ի մէջ: Իր նախաբանին մէջ, Ա. Զարեան գրած էր.

«Իմ իրաւասութեան տակ պահպանուող Կ. Զարեանի արխիւից թարգմանաբար հրատարակման եմ յանձնում Ֆ. Մակլերի ֆրանսերէն երեք նամակները եւ երկու բացիկները, որոնք Զարեանն ստացել է 1912ի Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր ամիսներին, Վենետիկում: Այդ թղթերում լեզուաբան եւ յայտնի հայագետ Ֆրեդերիկ Մակլերի շօշափած նիւթը վերաբերում է Ս. Ս. Մալխասեանցի աշխատասիրութեամբ լոյս տեսած Ստեփանոս Տարօնցի

---

¹ Կոստան Զարեանի մասին, տե՛ս **Մատթէոսեան Վ.**, Կոստան Զարեանի շուրջ, Անթիլիաս, 1998, **Աւագեան Ա.**, Կոստան Զարեան. կեանքը եւ գործը, Երեւան, 1998:

Աստղիկի «Պատմութիւն Տիեզերական» գրքի այն ուղղումներին, որոնց հեղինակն էր Վենետիկում բնակուող Նորայր Բիւզանդացին: Այդ կապակցութեամբ Ֆ. Մակլէրը յանձնարարում է Կ. Ջարեանին եւ յոյս յայտնում, որ Փարիզից յղած Աստղիկի իր օրինակի վրայ, Նորայրը կ'անցկացնի իր կատարած ուղղումները»¹:

Մաքլէր թարգմանած է Աստղիկի երկին երկրորդ մասը, որ կազմած է իր լրացուցիչ աւարտաճառը՝ գրականութեան տոքթորայի ստացումին համար: Առաջին մասը արդէն թարգմանուած էր ուրիշ բեղուն ֆրանսացի հայագետի մը՝ Էտուար Տիւլօրիէի կողմէ, 1883ին²: Թարգմանութիւնը մնացած էր անաւարտ՝ Տիւլօրիէի մահուան պատճառով (1881), ու թէւ 1883ի հրատարակութեան յառաջաբանը կը յայտնէր, թէ Օկիւստ Գառիէր (1838-1902)՝ Տիւլօրիէի յաջորդը հայերէնի ամպիոնին ու Մաքլէրի ուսուցիչը, պիտի աւարտէր այդ գործը, շարունակութիւնը երբեք լոյս տեսած չէ: Ըստ Մաքլէրի, Կենդանի Լեզուներու Ազգային Դպրոցի գրադարանին մէջ միայն պահպանուած է տետրակ մը՝ Գառիէրի կողմէ Աստղիկի երրորդ գիրքի Բ. եւ Գ. գլուխներուն թարգմանութեամբ³:

Իր յառաջաբանին աւարտին, Մաքլէր շնորհակալութիւն յայտնած էր Գալուստ Տէր Մկրտչեանին, Նորայր Բիւզանդացիին, Արշակ Զօպանեանին եւ Մելիք Ս. Դաւիթ Բէկին իրենց բանասիրական օգտակար դիտողութիւններուն համար⁴, ինչ որ կը նշանակէ, թէ ան յաջողած էր Նորայրէն ձեռք ձգել սրբագրութիւնները: Բայց, հակառակ խոստումին, Ա. Ջարեանի հրապարակումը միայն կը պարունակէր երեք նամակները, որոնք հարցին վերջաբանը չէին տար: Բացիկները հրատարակուած չէին:

Մենք այս հրապարակումին գոյութեան միայն վերահասու եղանք աւելի ուշ, երբ Ա. Ջարեանին ծանօթացանք Երեւան մեր այցելութեան՝ Նոկտեմբեր 1992ին⁵: Խնդրած էինք անոր աշխատակցութիւնը Նիւ Եորքի երբեմնի “Ararat” անգլերէն հանդէսի՝ Կ. Ջարեանի յատուկ յաւելուածին, որ մեր խմբագրութեամբ լոյս պիտի տեսնէր: Առ այդ, ան մեզի յանձնեց թէ՛ յիշեալ հրապարակումին մեքենագիր բնագիրն ու տպագիր օրինակը եւ թէ՛ նախօրօք նոյն «Գեղարուեստ»ին մէջ հրատարակուած յօդուածը՝ Լեփսիուսի ու Ջարեանի 1915ի հանդիպումին մասին՝ իրենց մեքենագիր օրինակներով

---

¹ **Ջարեան Ա.**, Ֆրեդերիկ Մակլէրի նամակները Կոստան Ջարեանին, Գեղարուեստ, 1991, Ապրիլ, էջ 4:

² Histoire universelle, 1re partie, par Étienne Acogh'ig de Daron, traduite de l'arménien et annotée par Edouard Dulaurier, Paris, 1883.

³ Histoire universelle par Étienne Asolik de Tarôn, traduite de l'arménien et annotée par Frédéric Macler, deuxième partie, livre III (888[?] – 1004[?]), Paris, 1917, pp. II-III.

⁴ Նոյն տեղը, էջ V:

⁵ Տե՛ս **Մատթէոսեան Վ.**, Անվերջ վերադարձ. Հայաստանի ճանապարհները (1989-2004), Երեւան, 2005, էջ 41-48:

հանդերձ¹: Քանի որ Մաքլերի նամակներուն շօշափած մասնագիտական հարցը դժուար թէ շահեկան ըլլար անգլիալեզու ընթերցողին, յարմար դատեցինք անգլերէն թարգմանութեամբ հրատարակել Ա. Չարեանի ինքնագիր յօդուածը²:

Մաքլերի թղթակցութիւնը կատարեալ անակնկալ մըն էր մեզի համար, քանի որ Չարեանի վենետիկեան առաջին շրջանին՝ 1911-1912ի վերաբերեալ փաստական տեղեկութիւնները շատ քիչ են: Անոր ընթերցումը ո՛չ միայն կը լուսաբանէ արծարծուած գիտական հարցը, այսինքն՝ Նորայր Բիւզանդացիի սրբագրութիւններուն խնդիրը, այլև Չարեանի առաջին ամուսնութեան հետ կապուած որոշ մանրամասնութիւններ: Ընթերցումէն կը պարզուի նաև, որ Մաքլեր նախօրօք գտնուած էր Վենետիկ, ուր ծանօթացած է Չարեանին, որուն հետ միասնաբար որոնումներ կատարած էր «Ակադեմիա» պատկերասրահին մէջ:

Աւելի ուշ կարդալով Ա. Չարեանի մեքենագիր բնագիրը, իրազեկ դարձանք, որ իրօք Մաքլեր թէ՛ ստացած էր իր հետապնդած հարցին պատասխանը՝ Ն. Բիւզանդացիէն խնդրած նիւթերը, եւ թէ՛ տեղեկացած՝ Չարեանի ամուսնութեան, որուն պէտք էր վերագրել վերջինիս պատասխանին ձգձգումը: Բաղդատելով այդ բնագիրը տպագիր օրինակին հետ, նշմարեցինք, որ Ա. Չարեանի աշխատանքը զոհ գացած էր խմբագրական անփութութեան: Լեզուական որոշ խմբագրումի ենթարկելէ զատ թէ՛ կարճ նախաբանը եւ թէ՛ թարգմանութիւնը, թերթը անխնամօրէն կրճատած էր բուն հրապարակումը: Արդարեւ, Մաքլերի չհրատարակուած երկու բացիկները հիմնական մասն էին խեղուած հրապարակումին, քանի որ անոր թղթակցութեան հանգուցալուծումը կը պարունակէն: Պահպանուած էր, սակայն, Ա. Չարեանի՝ նամակներուն բնագրին յաջորդող եզրափակիչ նախադասութիւնը. «Այս է այն նպաստը, որ Կ. Չարեանը բերել է Ֆ. Մակլերին, որպէսզի շնորհալի ֆրանսիացի հայագէտը կարողանար վերջացնել Աստղիկի վերաբերեալ աշխատութիւնը»³: Սակայն, խմբագրական անխորհուրդ կրճատումը (հաւանաբար՝ տեղի անձկութեան պատճառով) իմաստէ զրկած էր այդ նախադասութիւնը, որովհետեւ ուշադիր ընթերցողին անյայտ կը մնար, թէ Կ. Չարեան իսկապէս ի՞նչ նպաստ բերած էր Մաքլերին: Այդ կրճատումին հետքը կռահելի էր թէ՛ յիշեալ եզրափակիչ նախադասութեան եւ թէ՛ բուն հրապարակումին ընդմէջէն: Արդարեւ, «մկրատում»ը ամբողջական եղած չէր. տպուած էր Մաքլերի առաջին բացիկին «Փարիզ, Կիրակի երեկոյ, 8 Դեկտեմբեր 1912» թուագրումը⁴:

---

¹ **Չարեան Ա.**, Լեփսիուսի այցելութիւնը Կոստան Չարեանին, Գեղարուեստ, 1990, Նոյեմբեր, էջ 2-3:

² **Zarian A.**, Lepsius Meets with Zarian, Ararat Quarterly, Spring 1994, pp. 41-42.

³ **Չարեան Ա.**, Ֆրեդերիկ Մակլերի նամակները, էջ 5:

⁴ Նոյն տեղը:

Մեր երեք տեսակցություններուն ընթացքին, Արմէն Չարեան չէր ակնարկած այդ յապաւումին, որուն միայն անդրադարձանք տարիներ ետք, երբ արդէն ան իր մահկանացուն կնքած էր: Ահա թէ ինչու որոշեցինք, թէ եւ երկու տասնամեակներու յապաղումով, որպէս նշում վաստակաւոր ճարտարապետի ծննդեան 100ամեակին, ամբողջութեամբ վերահրատարակել անոր կողմէ թարգմանուած հինգ նամակները (ներառեալ անտիպ մնացած երկու բացիկները), որոնց ֆրանսերէն բնագրերը կը մնան Կոստան Զարեանի անձնական արխիւին մէջ, ներկայիս՝ անհասանելի: Նոյնութեամբ պահելով Ա. Չարեանի արեւելահայերէն ծանօթագրութիւնները, մեր լրացուցիչ ծանօթագրութիւնները աւելցուցած ենք, բնականաբար արեւմտահայերէն (Մաքլէրի անունին երկձեւ տառադարձութիւնը՝ Մաքլէր-Մակլէր, բացորոշ կերպով կը բխի լեզուական այդ տարբերութենէն): Համեմատած ու լռելեայն սրբագրած ենք թէ՛ բնագրին եւ թէ՛ տպագրին մէջ սպորոյց ինչ-ինչ թերութիւններ (հմմտ. «Գեղարուեստ»ի առաջին հրապարակումը): Վերջապէս, նամակներուն ու Ա. Չարեանի ծանօթագրութիւններուն ուղղագրութիւնն ալ վերածած ենք դասականի:

Այստեղ անհրաժեշտ է նշել, որ Ալէիդա Դոլուխանեանի վերջերս լոյս տեսած ու Մաքլէրին նուիրուած մենագրութիւնը չէ անդրադարձած բեղուն հայագէտին Աստղիկի թարգմանութեան առնչութեամբ կատարած աշխատանքին¹: Ըստ ամենայնի, Ա. Չարեանի հրապարակումը վրիպած է հետազօտողին ուշադրութենէն:

Մաքլէրի արխիւին մէջ (Ֆրանսա), թերեւս գտնուին Չարեանի պատասխանները, ինչպէս եւ ֆրանսացի գիտնականին ու հայ բանասիրութեան ամենէն արտակէդրոն անուններէն մէկուն՝ Նորայր Բիւզանդացիի թղթակցութեան հետքերը², որոնք կրնան յաւելեալ լոյս սփռել այս նամակներուն վրայ:

ՎԱՐՄԱՆ ՄՍՏԹԷՈՍԵԱՆ

Ա.

Փարիզ, 5 նոյեմբերի 1912

Իմ սիրելի բարեկամ,

Ո՞ր աստիճանին են հասել Ձեր ձախողութիւնները, եւ վերջապէս կարողացա՞ք արդեօք Կոստանդնուպոլիս գնալու համար մի քանի օրով Վենետիկից անհետանալ³: Եւ կամ, արդեօ՞ք Բալկաններում պատերազմը¹

¹ Տե՛ս **Դոլուխանեան Ա.**, Ֆրեդերիկ Մակլէրը հայագէտ, Երեւան, 2011:

² Նորայր Բիւզանդացիի մասին տե՛ս **Մինասեան Ս.**, Նորայր Ն. Բիւզանդացու կեանքը, հրատարակութիւնների եւ դիւանի ցանկը, Բազմավէպ, 1983, թիւ 1-4, էջ 39-97, **Ա. Բախչի-նեան**, Հայաստան-Սկանդինաւիա, Երեւան, 2003, էջ 157-168:

³ Մեր ենթադրութեամբ, կ'ակնարկէ Չարեանի եւ իր ապագայ կնոջ ծրագրին՝ Պոլիս մեկնելու եւ հոն ամուսնանալու:

այնքան է ընդարձակուել, որ Ձեզ հնարաւոր չեղաւ օգտագործել ցամաքային ճանապարհը: Այնուամենայնիւ, ուրախ կը լինէի ձեզանից լաւ լուրեր ստանալ: Եւ, երբ իմանամ Վենետիկի Ձեր նոր հասցէն, հաճոյքով Ձեզ պիտի ուղարկեմ մի քանի չնչին հրապարակուած նիւթեր, որոնց մասին խօսել եմ Ձեզ հետ:

Ինձ յաջողուեց ձեռք բերել Նորայրի² կատարած ուղղումների գրքոյկը³, որը վերաբերում է Մալխասեանցի ձեռնարկած Աստղիկի հրատարակութեանը⁴:

Ձեզ յայտնի է, որ Նորայրը գանգատում է թէ ինչու են տպագրել սոյն աշխատութիւնը, առանց որ նախօրօք իր քննութեանը ենթարկէին բնագիրը. այս հարցում նա ճշմարիտ է: Նա ինձ առաջարկեց իմ օրինակի վրայ անցկացնել (միայն թէ ինձ յաջողուի մի օրինակ ձեռք բերել) այն սրբագրութիւնները, որ ինքը կատարել է իր ունեցած օրինակում: Պիտի ցանկանայի, եթէ նեղութիւն չի լինելու, Ձեզ առաքել իմ գրքոյկը, իսկ Դուք գնայիք Նորայրի մօտ, խնդրելով իմ օրինակի վրայ անցկացնել իր կատարած բոլոր ուղղումները: Եւ Դուք անձամբ ինձ յղեցէք հատորը: Համաձայն յն էք:

Ընդունեցէք, սիրելի բարեկամ, իմ լաւագոյն զգացմունքների հաւաստիքը:

Ֆ. Մակլեր

Բ.

Փարիզ, 27 նոյեմբերի 1912

Իմ սիրելի բարեկամ,

Երէկ Ձեզ եմ ուղարկել իմ գրքերից մի քանիսը¹: Պիտի տեսնէք, որ մեծ քան չեն: Եթէ նպատակայարմար գտնէք ծանօթագրել ու համառօտակի խօսել դրանց մասին², ապա երեւի հետեւեալ կերպ.

---

¹ Խօսքը վերաբերում է Առաջին Բալկանեան պատերազմին (1912ի Հոկտեմբերի 9ից մինչեւ 1913ի Մայիսի 30ը), որը տեղի ունեցաւ Բալկանեան Դաշինքի պետութիւնների եւ Թուրքիայի միջեւ:

² **Նորայր Բիզանդացի**, իսկական անունով՝ Ստեփան Գուզեզեան-Ճիզմեճեան (1844-1915), հայագէտ, լեզուաբան: Անդրադարձել է նաեւ Ազաթանգեղոսի, Մովսէս Խորենացու, Փաւստոս Բուզանդի, Աստղիկի աշխատութիւններին:

³ Կ'ակնարկէ հետեւեալ հրատարակութեան. **Բիզանդացի Ն.**, Տեղեկութիւն ի գիրս պատմութեան Ստեփանոս Տարօնեցոյ Աստղիկի կոչեցելոյ, Մոսկուա, 1889:

⁴ Մակլերի ակնարկը վերաբերում է 1885ին Պետերբուրգում Ստեփանոս Մալխասեանցի լոյս ընծայած Աստղիկի՝ Ստեփանոս Տարօնացու «Պատմութիւն Տիեզերական»ին, Մալխասեանցի գիտական բնագրով, ծանօթագրութիւններով եւ Կարապետ Եզեանցի յառաջաբանով. Ստեփանոսի Տարօնեցոյ Աստղական Պատմութիւն Տիեզերական, երկրորդ տպագրութիւն, Ս. Պետերբուրգ, 1885: Այդ աշխատութիւնը Ֆ. Մակլերը թարգմանել է ծանօթագրել է ֆրանսերէն լեզուով, հրատարակուել է Փարիզում, 1917ին: (Մաքլեր միայն թարգմանած է երկրորդ մասը - Վ. Մ.):

1. Գրական տեսանկյունից, որպես այդ բնագաւառում սկիզբ առած եւ առաջ տարուող գործի:
2. Գիտական, բանասիրական եւ պատմական առումով: Մարչիանայում³ կամ այլ գրադարաններում Դուք կը գտնէք Սեբեոսի թարգմանութիւնը⁴, մեր Ազգային Գրադարանի հայկական ձեռագրերի իմ ցուցակը⁵ եւ այլն⁶: Եթէ այս գրքերը չունենան, երեւի Ձեզ յաջողուի այդ հաստատութիւններին համոզել, որ գնեն:

Ծրարում կը գտնէք Նորայրի գրքոյկը՝ տեղեկութիւն⁷: Շատ թանկարժէք է: Խնդրեցէք Նորայրին, որպէսզի իմ օրինակի վրայ անցկացնի իր կատարած բոլոր ուղղումները: Ես պիտի չկարենամ օգտուել ու հանգամանօրէն մէջբերումներ անել, եթէ ինձ չուղարկէք սրբագրուած գրքոյկը: Ձեզ խնդրում եմ, որպէս բարեկամի, շատ մօտիկից հսկել այս աշխատանքը, որը պէտք է շուտափոյթ աւարտին հասցնել: Նորայրը բազմիցս մեզ կրկնել է, որ իր մի ոտքը արդէն գերեզմանում է. չլինի որ երկրորդն էլ դնի նախքան այս փոքր գործի աւարտը: Ամենից իմաստունը կը լինէր, եթէ Դուք Ձեզ մօտ պահէք գրքոյկը ու խնդրէք Նորայրին երկու կամ երեք նիստ, որպէսզի իր թելադրութեամբ Դուք իմ օրինակի վրայ անցկացնէք տպագրական եւ իր թելադրած բոլոր ուղղումները: Եւ երբ այս աշխատանքը վերջանայ, ինձ ուղարկէք այդ փոքր գիրքը յանձնարարուած ծրարով, քանզի այն շատ թանկարժէք է: Նախօրօք շնորհակալութիւն: Ինձ տեղեակ պահէք:

Ո՛ր են հասել Ձեր ամուսնական գործերը: Քահանան արդե՞՞ք համաձայնուեց գալ Միլան եւ Ձեզ ամուսնացնել, եւ գուցէ կատարեալ սիրոյ ոլորտում ընթացող ամուսինն է՞ր էք արդէն՝ գոնդուլների այդ քաղաքում, այնքան

¹ Չարեանի հետ թղթակցութեան կանխող շրջանին Մաքլէր կատարած էր հետեւեալ հրատարակութիւնները. **Macler F.**, Contes et légendes de l'Arménie, Paris, 1911; *idem*: Rapport sur une mission scientifique en Arménie russe et en Arménie turque (juillet-octobre 1909), Paris, 1911; *idem*: La Chaire d'arménien à l'École spéciale des langues orientales vivantes. Leçon d'ouverture du cours d'arménien (14 novembre 1911), Paris, 1912:

² Յայտնի չէ, որ Չարեան գրախօսած ըլլայ Մաքլէրի գիրքերէն որեւէ մէկը:

³ Մարչիանա (Marciana) Վենետիկի ազգային գրադարան: Հիմնադրուել է 1468ին կարդինալ Բասարիոնէի նախաձեռնութեամբ ու կոչուել Մարչիանա, Վենետիկի պաշտպան սրբի՝ Մարկոսի անունով: Գրադարանը կազմաւորուել է հիմք ընդունելով գրքերի այն ֆոնդը, որը 13րդ դարում Վենետիկի Հանրապետութեանն էր նուիրել Ֆրանչեսկօ Պետրարկան: Մարչիանայում են պահպանուում Վենետիկի Հանրապետութեան՝ Սերենիսիմայի, եւ Կիլիկիոյ հայ արքաների միջու փոխանակուած նամակները, արտօնութիւնները, պայմանագրերը, քարտէսագրական գծագրերը:

⁴ **Macler F.**, éd., Histoire d'Héraclius par l'évêque Sebeos, Paris, 1904.

⁵ **Macler F.**, Catalogue des manuscrits arméniens et géorgiennes de la Bibliothèque Nationale, Paris, 1908.

⁶ Ֆ. Մակլէրը ֆրանսերէն է թարգմանել ու կազմել Սեբեոսին վերագրուած պատմութիւնը, այդպէս եւ «Հայկական հեքեաթներ եւ առասպելներ» (1911), «Հայկական ժողովրդական հեքեաթներ, լեգենդներ եւ դիցազնավէպեր» (1928 եւ 1933):

⁷ Նամակում՝ հայերէն տառերով:

սիրելի սիրահարներին... եւ նոյնիսկ գիտնականներին: Յուսով եմ, որ վերջացել են բոլոր Ձեր անախորժութիւնները ու նուազ մտահոգութեամբ էք հետեւում թուրք-բուլղարական պատերազմին¹: Ձեզ ընդառաջ են եկել, բախտաւոր մահկանացու. նոյնիսկ հարկադրուած չէք եղել նեղութիւն քաշել, այդպէս էր պատահում մեզ մօտ գալիացիների եւ դրուիդների ժամանակաշրջանում:

Ներկայացրէք յարգալից իմ մեծարանքը Տիկին Կոստանդին Զարեանին², ներկայ կամ ապագայ, իսկ Ձեզ, սիրելի իմ բարեկամ, անձնուէր հաւաստիքս:

Ֆ. Մակլէր

Գ.

Փարիզ, 8 դեկտեմբերի, 1912

Իմ սիրելի բարեկամ,

Սկսում եմ Ձեր նկատմամբ շատ մտահոգ լինել. անսպասելիօրէն ոչ մի տեղեկութիւն ձեզանից: Արդեօք չէք ստացել շատ օրեր առաջ իմ ուղարկած գրքերը: Ծրարում կար Նորայրի գրքոյկը. չէի ցանկանայ, որ այս առիթով կորչէր: Բացիկի վրայ ինձ գրեցէք երկտող, ասելու համար, որ ամէն ինչ ստացել էք:

Թերեւս յիշո՞ւմ էք Ակադեմիայում³, մի նկարի համար կատարած մեր որոնումները (եթէ յիշողութիւնս չի դաւաճանում, առաջին սրահ թիւ 26): Բարեկամը, ում համար մենք կատարել էինք այդ որոնումները, ասում է, որ նկարի լուսանկարները՝ 6 պատկեր, գտնուում են լուսանկարիչ Ֆիլիպպոյի մօտ, Մուրբ Մարկոսի հրապարակ, ու յանձնարարում է Ձեզ, եթէ այդ լուսանկարները վերցնելու մեծագոյն պատրաստականութիւնը ունենաք, շուտափոյթ ուղարկէիք ինձ, որպէսզի ես էլ իր հերթին իրեն յանձնեմ: Ինքնին հասկանալի է, որ Ձեզ պիտի հատուցեմ յետադարձ փոստով:

Ամուսնացե՞լ էք, վերջացե՞լ են Ձեր դժուարութիւնները:

Ընդունեցէք, սիրելի բարեկամ, լաւագոյն զգացմունքներիս հաւաստիքը:

Ֆ. Մակլէր

---

¹ Նոյեմբեր 17ին պուլկարական զօրքերը յարձակած էին Չաթալճայի թրքական պաշտպանական գիծերուն վրայ, Պոլիսէն 30-40 քիլոմէթր դէպի արեւմուտք: Այնուհետեւ թուրքերը յաջողեցան ետ մղել յարձակումը եւ կանխել օսմանեան մայրաքաղաքին գրաւումը:

² Ռաշէլ (Թագուհի) Շահնազարեան-Զարեան (1885-1962), դաշնակահարուհի, Կոստան Զարեանի առաջին կինը եւ Վահէ, Արմէն ու Նուարդ Զարեաններու մայրը:

³ Վենետիկեան նշանաւոր պատկերասրահ (Galeria dell'Accademia), որ կը պարունակէ ԺԹ. դարը կանխող շրջանի գործեր:

Դ.

Փարիզ, Կիրակի երեկոյ,
8 դեկտեմբերի, 1912

Սիրելի բարեկամ,

Այս պահին ստացայ Ձեր նամակը եւ մասնակցութեան տոմար¹: Այս անգամ յաջողուեց եւ հանգստացած էք, լաւագոյն բարեմաղթութիւններս Տիկին Զարեանին եւ Ձեզ²: Հոգատար եղէք, որպէսզի Նորայրը իմ օրինակի վրայ անցկացնի բոլոր ուղղումները: Եթէ սխալներ բաց թողնի, աւելի վատ իրեն համար:

Ձերդ՝

Ֆ. Սակլէր

Ե.

Փարիզ, 24 դեկտեմբերի, 1912

Իմ սիրելի բարեկամ,

Ստացայ գրքոյկը Նորայրի ուղղումներով: Նրան իմ կողմից շնորհակալութիւն յայտնէք: Այս անգամ հնարաւոր է մէջբերումներ անել առանց երկիւղի, որ կարող են վրիպումներ լինել: Ֆիլիպպոյի մօտ տեսաք արդեօ՞ք Ակադեմիայի թիւ 26ի լուսանկարները³: Շնորհաւորանքներս Տիկնոջ:

Ձերդ՝

Ֆ. Սակլէր

Vartan Matiossian – Frédéric Macler's Letters to Kostan Zarian

Frédéric Macler (1869-1938) is a well-known name in Armenian Studies history as head of the Armenian chair at the Ecole Nationale des Langues Vivantes (now Institut National des Langues et Civilisations Orientales, INALCO) in Paris from 1911-1937, as well as a prolific researcher, author, and translator in many issues of both ancient and modern Armenian history and philology. He completed the translation of 10th century historian Asoghik's *Universal History* into French, initiated by his teacher, Eduard Dulaurier, which he published in 1917. He was helped, among others, by well-known Armenologist Norayr de Byzance (1844-1915). In 1991 architect Armen Zarian (1914-1994) translated into Armenian and published Macler's French letters to his father, the famous writer Kostan Zarian (1885-1969), who lived in Venice in 1912 and was the intermediary between Macler and Norayr de Byzance. The publication, however, was marred by editorial issues, and two of Macler's letters were not printed (the unpublished French originals of the five letters remain in Kostan Zarian's private archive). This new publication restores Armen Zarian's original Armenian text, with editorial revisions, additional footnotes, and an introduction, on the basis of a copy of the typescript, including the two letters left out of the 1991 publication.

¹ Այսինքն՝ հարսանեկան հրաւիրագիրը:

² Կ. Զարեանի եւ Ռաշէլ Շահնազարեանի ամուսնութիւնը տեղի է ունեցել Սիլանում, 4 Դեկտեմբերի 1912ին: Օրհասակատարութիւնը կատարել է Փարիզից եկած հայ երիցապետը:

³ Լուսանկարները ուղարկուել են Ֆիլիպպոյից ստանալուց յետոյ: